

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
Державний навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

О. А. РАХМАНОВ

**ДЕМОКРАТІЯ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН
СУСПІЛЬСТВА**

Навчально-методичний комплекс

ЗАТВЕРДЖЕНО
на засіданні кафедри
політології та соціології КНЕУ
Протокол № 3 від 07.04.2017 р.

**КНЕУ
КИЇВ 2017**

Рахманов О. А.

Демократія в системі політичних відносин суспільства : навч.-метод. комплекс / О.А. Рахманов. – К. : КНЕУ, 2017. – 25 с.

Навчально-методичний комплекс призначено для організації пізнавальної діяльності студентів у ході аудиторних і поза аудиторних занять при вивченні однієї із ключових тем курсу загальної соціології – демократії та політичних відносин у суспільстві. Дана розробка орієнтована насамперед на розвиток у студентів соціологічного мислення, навичок інформаційно-аналітичної діяльності, здатності орієнтуватись у політичному просторі перехідного суспільства.

Зміст

Вступ.....	
Частина I. ДЕМОКРАТІЯ ТА ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН.....	
Частина II. СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ, ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	
Частина III. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ, ТОТАЛІТАРНОМУ, АВТОРИТАРНОМУ ТА ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВАХ.....	
Частина IV. ЗАВДАННЯ.....	IV.
Список джерел і літератури.....	

Вступ

Поняття демократії має багато смислів, безліч варіацій. Якщо взяти основні риси феномену демократії, то йдеться про політичний та суспільний устрій держави, коли єдиним легітимним джерелом влади визнається народ. Безпосередню форму управління (як у Стародавній Греції) називають прямою демократією, коли у давньогрецьких полісах державні рішення приймалися голосуванням всіх вільних громадян. Натомість опосередковану форму правління, яка має розгалужену, складну систему механізмів, через які громадяни сучасних демократій здійснюють свій вплив на ухвалення державних рішень – представницькою демократією. Ці механізми, чинники та форми реалізації демократії вивчаються насамперед у політичних науках. Проте й соціологія, як наука про суспільство має свій особливий предмет і свій особливий підхід у вивченні демократії.

Головна суперечність демократії – складнощі поєднання ідеї демократії як владою народу та її практичне здійснення. Досвід розвинених суспільств показує, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для відтворення демократії. Лише постійне нагадування державним та муніципальним органам про необхідність відповідати вимогам та інтересам громадян надає міцності демократичній системі.

Політологія займається насамперед «кратією», тобто, системою побудови влади, формами державного устрою, що дають можливості народові брати участь в управлінні державою, механізмами здійснення народовладдя. До сфери компетенції політичних наук також входять такі питання, як конституціоналізм, законодавство, законодавча і виконавча і судова влада, виборче право тощо. Можна сказати, що політичні науки у вивченні демократії зосереджені інституціонально-структурному компоненті демократії. Соціологія ж досліджує демократію з позицій «демосу», як практичний реальний процес реалізації використання громадянами демократичних механізмів, тобто вивчає функціональний компонент демократії.

Незважаючи на труднощі економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народовладдя, в українському суспільстві відбуваються демократичні перетворення. Масові протести різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що позначається на спрямованості політичної інституціоналізації українського суспільства. Однак протестні прояви ще не стали підґрунтям формування демократичного суспільства. Тож нагальною *соціальною проблемою* є залучення людей до участі в демократичному житті перехідного суспільства. Особливо відчутними є недостатні можливості для громадян безпосередньо взаємодіяти з політичними інститутами у відстоюванні своїх інтересів, солідаризуватися та об'єднуватися із зацікавленими партнерами задля їх реалізації.

Представлений навчально-методичний комплекс дасть змогу глянути на проблему демократії з огляду на оптимальну міру участі громадян у політичному житті держави. Крім цього, робота сприятиме ознайомленню студентів з основними підходами до аналізу здійснення демократії, а також з класифікацією суспільств з різними політичними режимами крізь призму суспільних відносин.

Частина I.

ДЕМОКРАТІЯ ТА ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ
ГРОМАДЯН

Спрямованість суб'єктів політичної активності може мати як конструктивний вплив, коли йдеться про збереження чи вдосконалення демократичної політичної системи, так і деструктивний щодо чинного соціального порядку, коли порушується питання про радикальне перетворення системи. Отже, роль і значення громадянської активності розглядається з точки зору двох підходів – конструктивного та критичного. Конструктивну роль політичної участі населення відзначають як прихильники структурного функціоналізму (долання відчуженості широких верств та залучення до ухвалення рішень), так і адепти теорії конфлікту (каналізація невдоволень та впорядковані форми долання конфліктів між соціальними групами). Натомість неомарксистичні та прихильники ліворадикальної соціології розглядають політичну участь як елемент соціально-політичної буцафорії, яка створює видимість демократії.

З проблемою спрямованості суб'єктів громадянської активності людство вперше зіткнулося ще за часів Стародавньої Греції. Громадянство через участь у політичному житті надавалося за правом народження від двох батьків – громадян міста-держави. Аристотель дає таке визначення поняття «громадянин»: «громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою». Якщо за демократії громадянами могли бути навіть ремісники й поденники, то за аристократії ці категорії населення не могли набувати громадянських прав, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, не могли виявляти громадянських чеснот (вміння керувати й коритися). За панування олігархів поденники також були позбавлені громадянських прав, бо доступ до органів управління зумовлювався високим майновим цензом, тоді як ремісник завдяки своїй діяльності гіпотетично міг би, розбагатівши, їх одержати. Слід зауважити, що ідея громадянства як участі в політичному житті грецьких міст-держав мала радше особистісний, раціональний зміст, ніж правовий. Теперішнє поняття «громадянин», тобто людина, якій законом гарантовані певні права, краще зрозуміли б не греки, а римляни, бо латинське слово *ius* почасти означає володіння особистим правом. Греки, однак, вважали своє громадянство не особистим володінням, а чимось подібним до спільного володіння, як, скажімо, спільне життя членів родини.

Ідея активного громадянина має як своїх прихильників, так і скептиків. Концепція учасницької демократії своїми витокami сягає класичної теорії демократії, яка стверджувала ширшу залученість мас у громадянське життя. Зокрема, Жан-Жак Руссо вважав, що в добре конституційованій державі суспільні справи превалюють над приватними: «В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки домашні клопоти поглинають усе». Таким чином, Руссо виокремив дві основні передумови громадянської активності – політичну ефективність та ресурси вільного часу, які залежать від інституціональних характеристик держави. Руссо критикує представницьку демократію, яка, на його думку, прийшла від феодального урядування. «Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Вона є або собою, або ж йдеться вже про якусь іншу <волю> – середини тут немає. Тому депутати, обрані народом, не є і не можуть нічого

вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий – він не є законом». Отже, лише демократія прямої дії найбільше, на думку Руссо, відтворює народний суверенітет.

Британський філософ, політичний економіст Джон Стюарт Мілль виокремлює соціалізаційну функцію громадянської діяльності, яка є освітнім засобом засвоєння громадянських якостей. Мимовільна залученість у суспільні справи викликає в індивідові відчуття себе членом суспільства. Серед усіх історичних проявів громадянського активізму Мілль звертає увагу на демократію Стародавньої Греції. «Попри всі недоліки соціальної системи та моральних ідей античності, участь у системі судочинства та народних зборах піднесли інтелектуальний розвиток пересічного афінського громадянина на значно вищий рівень, аніж той, що існував у будь-якій іншій спільноті людей – давній чи сучасній». Іншим історичним прикладом є залучення англійців нижчої верстви середнього класу виконувати функції присяжних у регіональних судових установах, «хоча цей обов'язок і не поширювався на велику кількість людей, не був аж надто тривалим та не сприяв ознайомленню з таким розмаїттям піднесених думок, аби його можна було порівнювати з тим громадянським вихованням, яке демократичні інституції надавали кожному громадянину Афіні. Проте навіть це, певно, радикально змінило цих англійців, прищепивши їм ідеї та розвинувши їхні здібності».

Іншою функцією громадянської активності, на яку звертає увагу Бенджамін Барбер, є розв'язання конфліктів та проблем політичної ситуації, оскільки постійна участь у політичному процесі та безпосереднє врядування формують політичну спільноту, здатну трансформувати приватних індивідів з їхніми приватними та частковими інтересами у вільних громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси. «Адже властивий сильній демократії розв'язок проблем політичної ситуації є наслідком саморушійної діалектики активної участі громадян у політичному житті й неперервного формування спільноти, де плекають свободу та рівність і де ці риси набувають політичного буття. Спільнота формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, а громадяни надають громадянському життю необхідне йому чуття публічності і справедливості».

Водночас надмірна громадянська активність викликала побоювання у прихильників концепції демократичного «елітизму». Основним аргументом скептичного ставлення до масового залучення населення у політичну сферу стало побоювання щодо його некомпетентності та недостатності його моральних якостей для врядування. Едмунд Берк, основоположник теорії британського консерватизму, у своїй праці «Роздуми про революцію у Франції» критикував демократичний принцип формування складу Національних зборів Французької республіки. Він вважав, що забезпечити розумне та стійке управління можна лише завдяки респектабельності громадян, яка визначається божим та природним відбором, їхнім суспільним становищем, володінням приватною власністю, освітою та іншими якостями, що розширюють кругозір.

Насторожене ставлення до активності населення у політиці посилювалося після відомих подій середини ХХ століття, коли масове залучення населення в політику стало однією з причин приходу нацистів до влади та формування тоталітарних режимів. Дослідниця феномена тоталітаризму Ханна Арендт звертає увагу на хибні ілюзії щодо політично нейтральних та байдужих мас, які нібито не становлять загрози демократії. Вона довела, що тоталітарні рухи якраз живляться мовчазним схваленням та терпимістю байдужих та невиразних частин населення, які швидко стають антидемократичною більшістю. На невігластво, брак розважливості та ірраціональні дії

звичайного громадянина у політичних питаннях вказує австрійський і американський економіст, соціолог та історик Йозеф Шумпетер, який попереджає про небезпеку впливу маніпулятивної політичної реклами, довіряти якій схильний загаль. Він також вважає, що успішне функціонування демократії можливе за умови суворого добору випробуваних та придатних до політики людей, і визначає оптимальною такою інституціональну систему для прийняття політичних рішень, за якої «окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голови виборців».

Власне, феномен абсентеїзму (від лат. *absens* (*absentis*) – відсутній), що означає ухилення населення від політичної активності, можна трактувати з двох боків. Таке явище може пояснюватися байдужим ставленням населення до соціально-політичного життя, що є виявом низької політичної ефективності, а саме уявленням людей про те, що від них ніщо не залежить. Водночас абсентеїзм може бути своєрідною формою бойкотування політичного режиму з метою знизити його легітимність, тобто бути пасивним протестом проти чинних політичних інститутів. Зрештою, відсторонення та відчуження людей від політики та громадського життя здебільшого особливого впливу на політичний режим не має. Однак, існування такого роду пасивного протесту свідчить про нереалізованість соціальних інтересів певного соціального суб'єкта, що в майбутньому за певних умов може зумовити перехід його до активних форм протесту.

Інший прихильник елітистської концепції демократії Роберт Даль убачає міцність демократії у плюралізмі еліт. Він вводить термін «поліархія», позначаючи систему, за якої керівна роль належить не єдиній еліті, а об'єднанню різних еліт – політичних, економічних, адміністративних, профспілкових та ін. Поліархія, за визначенням Р.Далю, – це демократичний політичний устрій, за якого громадянство поширюється на відносно більшу частину дорослого населення і громадянські права включають можливість бути в опозиції до влади та відкликати високопосадовців з органів влади. Даль припускає, що в усіх системах різні люди чинять різний вплив на політичні наслідки існування режиму. «Звичайно ж, переконання Леніна, а пізніше – Сталіна мали набагато більший вплив на події в Росії, ніж переконання двох перших-ліпших російських селян. Спосіб функціонування урядових установ у Сполучених Штатах після 1787 року набагато більше визначався переконаннями п'ятдесяти п'яти людей на Конституційних зборах 1787 року, аніж переконанням п'ятдесяти п'яти пересічних громадян Філадельфії в тому ж році». Тому для дослідження демократії важливо вивчати переконання людей, глибоко занурених у політичні дії, тобто активістів.

Проблема амбівалентності вербальної та реальної політичної поведінки викликає питання: що саме в структурі соціальної системи зумовлює таку розбіжність атитюдів та політичної поведінки, яким чином поширюється такий феномен усередині політичної системи. На це питання намагалися відповісти Габріель Алмонд і Сідней Верба. Досліджуючи громадянську культуру п'яти країн, вони помітили розрив між реальною політичною поведінкою опитаних, з одного боку, і їхнім сприйняттям своєї здатності та обов'язку діяти – з іншого. Також було помічено розрив між відчуттям обов'язковості участі у політичному житті і реальною участю. «Ці два розриви – між високою мірою усвідомлення потенційної впливовості і низьким рівнем справжнього впливу та між високою частотою висловлення зобов'язань брати участь і справжніми значущістю і обсягом участі – допомагають зрозуміти, як демократична політична культура сприяє підтриманню балансу між владою урядової еліти та її відповідальністю (чи його доповнення – балансу між активністю і впливовістю неелітних груп і їх пасивністю і невпливовістю)». У випадку, коли цей розрив починає скорочуватися внаслідок зростання участі та реальної поведінки громадян, порушення цього балансу свідчатиме про початок делегітимації існуючого режиму. «Якщо привести поведінку у

відповідність з настановами (attitudes), то сукупність спроб контролю нееліт над елітами викликать управлінську неефективність і нестабільність. З іншого боку, якщо настанови зміняться відповідно до поведінки, зумовлене цим відчуття безсилля і незалученості матиме руйнівні наслідки для демократичної якості політичної системи». Також очевидно, що стабільна демократія та легітимність політичної системи потребує таких обставин, коли політична активність була більш-менш рівномірно розподілена між усіма верствами населення. Ця умова стає ще актуальнішою в разі певних соціальних розколів. Таким чином, емпіричним показником відсутності загрози політичному режимові та розвиткові демократії можуть слугувати рівномірний розподіл політичної участі серед основних соціальних суб'єктів.

На основі соціологічних досліджень виявлено кілька механізмів, завдяки яким ця амбівалентність не призводить до нестабільності або втрати демократичних свобод. С.Верба емпірично з'ясував, що люди, найменш прихильні до свободи слова для конкретних груп, виявляються ще й найменш освіченими та найменш активними громадянами. За винятком масових заворушень, нетолерантність, властива широкому загалові, не шкодить демократії, адже апатія та невігластво нетолерантних мас нейтралізують їхні потенційно згубні вияви. Натомість громадянські активісти та еліти набагато більше підтримують демократичну свободу слова, ніж пересічні громадяни.

Обидва погляди на міру громадянської активності сфокусовані на проблемі розширення участі людей у політичному житті за наявних демократичних інститутів. Однак неясним залишається питання суспільств, у яких немає демократичних інститутів, або ж наявність їх не є усталеною. Український соціолог Олександр Резнік вважає, що зняти гостроту цієї дилеми дає змогу застосування поняття «громадянські практики». Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути пов'язана з поширеністю громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у громадсько-політичній сфері. Йдеться як про індивідуальні, так і про колективні форми дій з метою впливу на політичні інститути, про звернення до установ та залучення у добровільні асоціації. Саме громадянськими практиками, які відіграють активну роль у формуванні нової нормативної системи перехідних суспільств, до яких відноситься й українське, закріплюється необоротність соціальних і політичних змін. Громадянські практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру.

Повторюваність і відтворюваність громадсько-політичних дій знімає проблему некомпетентності та байдужості, разом з цим поширення таких дій не несе загрози демократії, оскільки дійсно відбувається відбір. Тим більше, що залучення до такого роду дій не потребує обов'язкової належності до вищих верств суспільства.

Частина II.

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ, ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

З усієї множини теоретичних підходів, які пояснюють здійснення демократії, у сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюються декілька, які виявилися дієвими та практично значущими. Серед цих підходів можна умовно виокремити *культуралістський, економічний, інституціональний та особистісно-типологічний*.

Інституціональний підхід

Одним із перших перелік необхідних вимог щодо наявності демократії визначив Роберт Даль у праці «Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція». Він вважає, що про наявність демократії можна говорити, коли існують, як мінімум, такі інституції:

1. Свобода утворення організацій і приєднання до них.
2. Свобода вільно висловлювати свої думки.
3. Свобода голосування.
4. Виборність органів влади.
5. Право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси на виборах.
6. Альтернативні джерела інформації.
7. Вільні та чесні вибори.
8. Інституції, що змушують урядову політику залежати від голосів виборців та інших способів вираження їхніх преференцій.

Такий підхід, коли демократичність країни визначалася за наявністю у ній певних демократичних інститутів, можна класифікувати як *інституціональний* підхід. Він був історично першим і є найбільш поширеним і усталеним у світовій практиці.

Надалі дослідники розвивали і доповнювали систему інституцій, наявність яких свідчить про демократичність суспільства. У сучасних теоріях демократії існує багато варіантів складних, поліфункціональних підходів до вироблення системи критеріїв дієздатної демократії. Одна з останніх моделей була розроблена Міжнародним інститутом сприяння демократії та виборам поєднані цінності демократії, вимоги, що відповідають цінностям, та інституційні засоби реалізації цих вимог і цінностей (*табл. 1*).

Таблиця 1

Демократичні норми та інститути

<i>Цінності</i>	<i>Вимоги</i>	<i>Інституційні засоби реалізації</i>
Участь	Права на участь Здатність/ресурси участі Агенції участі Культура участі	Система громадянських та політичних прав Економічні та соціальні права Вибори, партії, НДО Громадянська освіта
Авторизація	Чинна Конституція Право бути обраним на посади Контроль за обраною та призначеною виконавчою владою	Вільні та справедливі вибори Система субординації виборних посадовців

Представництво	Законодавче представництво головних позицій населення Публічні інституції, що представляють різні сегменти електорату	Виборча та партійна система Політика узгодження інтересів
Підзвітність	Чітка підзвітність законодавчих, фінансових, політичних інституцій, що засвідчують ефективність і чесність діяльності влади; громадське забезпечення і юридична цілісність	Верховенство права, поділ гілок влади Незалежний аудит Законодавчо встановлені стандарти Ретельні парламентські розслідування
Прозорість	Відкритість влади законодавчому та громадському контролю	Свобода інформації Законодавство Незалежні медіа
Відповідальність	Оцінювання влади виборцями та різними секторами громадської думки щодо формування політики, її здійснення та розподілу послуг	Систематична і відкрита система громадського консультування Ефективне законодавче забезпечення Система омбудсменів Наближеність місцевої влади до населення
Солідарність	Підтримка демократичною владою та населенням міжнародної боротьби за демократію	Міжнародне законодавство у сфері прав людини ООН та інші організації Міжнародні НДО

Джерело: Бекешкіна І. Демократія у соціологічному вимірі / І. Бекешкіна // Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 342–343.

Спрямованість розвитку політичної сфери та результати трансформаційних процесів багато в чому залежать від специфіки політичної культури суспільства і типу політичного режиму. Коли говорять про політичний режим, мають на увазі форму конституційного ладу. В посібниках з основ конституційного права конституційний лад визначають як закріплену конституцією систему засад організації й діяльності держави та її інститутів. Основи конституційного ладу – головні принципи та підвалини державної політики в найважливіших сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя. Адже проблема культурних передумов інституціональних змін часто виявляється чи не найголовнішою тому, що інститути мають аксіологічну функцію. Існують випадки, коли впровадження нових інститутів наражалося на дефіцит історичних передумов та відповідних ціннісних орієнтацій. Стабільності політичної системи сприяє становище, за якого всі головні політичні партії мають своїх прихильників серед різних структурних груп населення (класових, етнічних, мовних, регіональних тощо).

Культуралістський підхід

Культуралістський підхід оперує з певною суспільною моделлю поведінки людей, роблячи акцент на важливості ранньої соціалізації. Сформовані впродовж тривалого часу стійкі, укорінені настанови та норми демократичного врядування визначаються цінностями та орієнтаціями. Культуралістський підхід акцентує увагу на історично сформованих і стійких соціально-ціннісних структурах, коли здійснення демократії пояснюється впливом цінностей великих соціальних груп. Ставиться акцент на ролі соціалізації при формуванні соціальної ідентифікації та соціальних преференцій. Згадані індивідуальні передумови засвоєння і передачі певних демократичних орієнтацій об'єднують під поняттям «політична культура», яке стало

зручною в науці ланкою від особистості до нації, держави, суспільства, партій.

В проекції політичних орієнтацій на політичну систему вимальовується особистісний політичний профіль індивіда, якого опитують. Масове вивчення таких профілів дає, на думку Г.Алмонда і С.Верби, тип національної політичної культури. На основі досліджень, проведених американськими політологами, була запропонована класифікація трьох «чистих» і декілька змішаних типів політичних культур.

Перший із «чистих» типів – «парафіяльний», або як його ще називають «провінціалістський». В таких культурах немає диференціації політичних ролей, домінує початковий, недорозвинутий стан політичних і соціальних уявлень та інтересів.

Другий тип – «підданський». Він характеризується зацікавленням сприйняттям політичної системи і пасивністю громадян щодо можливостей якось впливати на функціонування даної системи. Але на відміну від «патріархального» типу, «підданський» передбачає усвідомлення суб'єктами легітимності чи нелегітимності влади, емоційну оцінку.

До третього типу – «активістського» – віднесено культуру, в якій індивіди не тільки сприймають та оцінюють політичну систему, а, передусім, приймають активну участь у політичному житті незалежно від емоційного ставлення до політики.

Розглянуті «чисті» типи політичної культури в реальності не зустрічаються. У житті простежуються змішані типи: зокрема, патріархально-підданські, піддансько-активістські та інші. Так, одним з основних критеріїв цієї класифікації став вимір політичної активності, що дало змогу констатувати наявність у США і Великій Британії змішаного типу політичної культури – «громадянської культури». Це «активістська» культура, в якій збережені елементи «парафіяльної» й, особливо, «підданської», що, на думку авторів, сприяє як розвитку демократії, так і стабільності у суспільстві, оскільки поєднуються традиції і сучасність, консенсус і розмаїття, уможливаючи зміни, але пом'якшуючи їх.

Подібну типологію запропонував український соціолог Євген Головаха, який аналізує показники розвитку політичної культури, а саме ті, що безпосередньо відображають прилучення народу до сфери політичного життя суспільства:

- 1) інтерес до політики;
- 2) залученість до організованої громадсько-політичної діяльності;
- 3) політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення);
- 4) політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних орієнтацій);
- 5) ставлення до держави та перспективи її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах.

Результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України щодо показників розвитку політичної культури останніх років показують, що за цією типологією політичну культуру українського суспільства визначають як переважно «підданську» з елементами «провінціалістського» та «активістського» складників масової політичної свідомості та поведінки. В Україні зроблено спробу аналізу політичної культури на основі двох шкал активність/пасивність та демократія/тоталітаризм, завдяки чому вирізняють чотири типи: активно-демократичний, пасивно-демократичний, активно-тоталітарний та пасивно-тоталітарний. За цими критеріями тип політичної культури українського суспільства можна визначити як «амбівалентний», в якому співіснують суперечливі, а іноді й взаємовиключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки.

Вимірювання рівня розвитку демократії має не лише суто наукове, а й практичне значення, оскільки, з одного боку, дає змогу простежити динаміку процесів демократизації, з іншого – виявити найгостріші проблеми, диспропорції у розвитку цих процесів.

Якщо взяти до уваги динаміку громадської думки населення України щодо питання про найбільш бажаний тип державного устрою України, то підтримка демократії загалом перевищує орієнтації на авторитаризм (див. *табл. 2*).

Таблиця 2

Динаміка відповідей населення України щодо запитання про найбільш бажаний тип державного устрою для України, %

<i>Бажаний тип режиму</i>	<i>Травень 2004</i>	<i>Листопад 2007</i>	<i>Грудень 2008</i>	<i>Квітень 2009</i>	<i>Жовтень 2010</i>	<i>Квітень 2012</i>	<i>Березень 2013</i>
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,2	42,8	37,9	32,2	46,9	50,9	54,6
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократія	23,1	21,5	18,6	17,4	19,1	19,6	18,6
Для такої людини, як я, не має значення, авторитарний режим у країні чи ні	17,9	17,7	19,6	24,9	15,7	18,3	14,2
Важко відповісти	17,8	18,0	17,8	25,5	18,3	11,2	12,6

Джерело: Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва

Підтримка демократії як найкращого устрою для України в опитуванні березня 2013 року була найвищою за весь час постановки цього запитання з травня 2004 року. Підтримка демократії як найкращого устрою для України в опитуванні березня 2013 року була найвищою за весь час постановки цього запитання з травня 2004 року. Зростання демократичних запитів було одним із чинників загострення політичної ситуації та подальших подій Євромайдану у кінці 2013 – на початку 2014 років.

В інших випадках культуралістського підходу звертають увагу на те, що процеси модернізації та економічний розвиток викликають культурно-ціннісні зміни, які заторкують політичну поведінку. Економічний розвиток та соціополітичні зміни у західних суспільствах після Другої світової війни призвели до зрушень у політичних пріоритетах населення країн Заходу в 60–70 роках ХХ століття. Всю сукупність соціально-психологічних змін Рональд Інглгарт звів до конфлікту двох протилежних систем цінностей – «накопичувальної», або «матеріалістської» та «постматеріалістської». Здійснивши низку досліджень, він з'ясував, що носіями постматеріалістських цінностей і відповідних політичних стилів життя (створення привітнішого і менш безликого суспільства, поширення активної й індивідуальної участі в суспільно-політичному житті) є люди (особливо молоді) із заможних середніх верств. Самовираження у політиці для них є більш значущим, ніж прагнення якихось економічних вигід, що було характерним для політичних активістів старшого покоління. Відповідно, головною причиною появи таких цінностей і відповідних громадянських практик є задоволення матеріальних потреб. Але економічна криза кінця 1970-х – початку 1980-х років дещо загальмувала розвиток нових нематеріальних потреб. Проте, якщо у 1970–1971 роках, за часів перших досліджень Інглгарта, чисельну перевагу представників матеріалістських пріоритетів виражало співвідношення 4:1, то на початку 1990 року це співвідношення різко змінилося і становило 4:3. До того ж, порівнюючи дослідження політичної дії в 1974 і 1980 роках у

США та ФРН, Інглгарт виявив, що ті, хто себе ідентифікував як постматеріалісти, у 1974 році були більше схильні до неконвенціональних форм політичної поведінки, ніж у 1980 році.

До культуралістського підходу слід віднести також пояснення детермінант громадянської активності за допомоги *концепції соціального капіталу*. Соціальний капітал має різні прояви у традиціях громадянської культури певних країн. Саме соціально-культурним факторам було надано перевагу в емпіричному дослідженні громадянської активності в сучасній Італії, яке здійснив авторський колектив на чолі з Робертом Патнамом, застосувавши такі показники, як щільність членства в асоціаціях, ступінь міжособистісної довіри між громадянами та їхнє сприйняття ступеня взаємності та сприяння. Таким чином, теорія соціального капіталу стверджує, що демократичну активність зумовлює накопичений соціальний ресурс, а саме перебування у неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів. Операціоналізацію соціального капіталу використовують і в інших емпіричних дослідженнях, де крім вище зазначених показників часто застосовують такі, як колективна ефективність, відчуття спільноти, сусідська єдність, громадська компетентність. Поряд з цим суттєвим чинником є контакти поза домом, а саме активна участь у місцевому житті. Тривалість проживання на певній території, регулярні контакти з друзями, родичами, сусідами та сама наявність поблизу родичів також сприяють укоріненості індивіда у соціальній структурі.

Економічний підхід

Проблема зв'язку демократії та рівня економічного розвитку країни постійно перебуває у центрі дискусій дослідників. У 1950–60-х роках панувала теорія модернізації, яка тісно пов'язувала процеси економічного розвитку та демократизації. Вважалося, що більше суспільство досягає економічних успіхів, тим більше шансів для того, щоб це суспільство стало демократичним. Американський соціолог Сеймур Ліпсет охарактеризував передумови демократії в контексті економічного детермінізму. Умовами демократії, на його думку, є відкрита класова система, економічне багатство і капіталістична економіка – чим вище рівень індустріалізації, багатства і освіти, тим більше перспектив має демократія. Для емпіричної перевірки цієї гіпотези він порівнював середні значення економічного розвитку (добробут, індустріалізація, освіта та урбанізація). Аналіз статистичних даних привів Ліпсета до висновку, що середні рівні добробуту, ступінь індустріалізації, урбанізації та освіти завжди істотно вищі в більш демократичних країнах. Класичними стали слова Ліпсета: «Чим більше нація досягає економічних успіхів, тим більше шансів для того, щоб нація стала демократичною».

У подальшому, коли на шлях демократизації вступило чимало країн із різним типом політичного устрою, з різною історією, теорія лінійного економічного детермінізму зазнала істотної критики. Існують випадки, коли високий дохід не спричиняє росту демократизації та громадянської активності. Зокрема у країнах, які отримують доходи з видобутку нафти й газу, створюючи відносно стабільні соціальні умови життя громадян, зростання політичної участі не спостерігається. До того ж з'ясовано, що зростання демократичної активності здебільшого пов'язане із зростанням доходу до середнього рівня. На теперішній час існує багато досліджень щодо розміру доходу, який визначає інституціональні зміни у політичній сфері. Дослідження Renaissance Capital свідчить, що як тільки розмір ВВП на душу населення в країні з демократичним режимом долає поріг в 10000 доларів, режим у цій країні вже не зміниться. Однак, якщо ж це країна з автократичним режимом, то варто ВВП на душу населення подолати позначку в 19000 доларів, автократія в цій країні також стане незмінюваною.

Наочним прикладом проблематичності застосування економічного підходу є порівняння України і Росії. За президентства В.Путіна Росія характеризується стрімким економічним піднесенням (щоправда, зумовленим кількарізовим підвищенням ціни на нафту) і водночас різким звуженням економічних свобод та утвердженням авторитарного режиму. Натомість Україна, де економічна ситуація була гіршою, ніж у Росії, намагається стати на шлях просування до демократії, насамперед у царині політичних та громадянських свобод.

Втім, часто економічний чинник стає вирішальним у процесах демократизації, коли загострюється світова фінансово-економічна криза. Різке погіршення економічної ситуації у більшості країн світу, падіння рівня життя, зростання безробіття та інші негативні наслідки спричиняють тугу населення за «сильною рукою», сприяють згортанню демократичних свобод і розвитку авторитарних тенденцій. Класичним прикладом є крах демократії у веймарській Німеччині у першій половині 30-х років ХХ ст.

Україна стала однією з тих країн, якій світова фінансово-економічна криза 2009 року завдала найбільш болючого удару. Вплив кризи відчули на собі українські громадяни. Згідно із результатами «Громадська думка в Україні–2009», проведеного Інститутом соціології НАН України, «практично не торкнулася криза» 4,1% населення, ще 15,9% відчули кризу «лише трохи». Катастрофою криза виявилася для 18,7%, а більшість (61,8%) сприйняла кризу «досить відчутно, але не катастрофічно». Як видно з даних, наведених у таблиці 3, і справді, існує значуща відмінність у підтримці демократії як бажаного політичного режиму залежно від того, наскільки люди відчувають себе потерпілими від кризи.

Таблиця 3

Обрання найбільш бажаного типу політичного режиму залежно від міри відчуття економічної кризи, 2009 р., (%)

<i>Бажаний тип режиму</i>	<i>Криза торкнулася катастрофічно</i>	<i>Криза торкнулася відчутно, але не катастрофічно</i>	<i>Криза торкнулася лише трохи</i>	<i>Загалом за вибіркою</i>
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	27,6	31,7	37,8	36,9
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократія	11,3	18,1	19,2	17,4
Для такої людини, як я, не має значення, авторитарний режим у країні чи ні	27,6	25,4	22,4	24,9
Важко відповісти	33,4	25,8	20,6	25,5

Джерело: Бекешкіна І. Испит для демократії / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 353.

Внаслідок фінансово-економічної кризи відбувається зменшення кількості людей, які вважають, що саме демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України: мірою збільшення відчуття економічної кризи знижується підтримка демократії. Втім, зменшення підтримки демократичного державного устрою не призвело до зростання кількості прихильників авторитаризму – ті, хто розчарувався у демократії, перейшли у категорію байдужих та невизначених.

На мікросоціологічному, особистісному рівні економічні чинники

опосередковано можуть мати суттєвий вплив на процеси демократизації. Зокрема, високий соціоекономічний статус надає переваги людині, оскільки забезпечує володіння необхідною інформацією, навичками та компетенцією. Це також сприяє засвоєнню необхідних норм та моделей політичної поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку), які можуть виступати мотивами залучення особистості в політику, що дає змогу набути досвід і дістати необхідну підтримку з боку офіційних структур. Соціоекономічний статус зумовлюється розподілом таких соціальних ресурсів: освіта, що формує звичку шукати нову інформацію, готовність оволодівати новими навичками та здатність до самообілізації; гроші, наявність яких вивільняє час для заняття громадянською діяльністю; високий соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, здатність грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів. Зрозуміло, що всі ці ресурси зосереджені в руках соціально привілейованих верств населення.

Особистісно-типологічний підхід

Хоча громадяни оцінюють одну й ту саму реальність – стан демократії, ці оцінки істотно залежать від їх власної активності та відчуття власної спроможності. Слід зауважити, що свідомість громадян України у їх ставленні до демократії є досить суперечливою, і підтримка демократичного устрою часто поєднується з підтримкою режиму «сильної руки».

Особистісно-типологічний підхід (автор – український соціолог Євген Головаха) полягає в тому, що політична культура розглядається через характеристики, які проявляються безпосередньо в особі. Саме належність особи до соціальної групи, її психологічна залученість формують у ній стійкі риси, які стають типовими для певної групи суспільства. Виходячи з цього, політичну культуру слід розглядати крізь призму моделі типової особистості (або кількох типових особистостей).

Процес демократизації створив передумови для формування демократичної свідомості суспільства та особистості. Проте непослідовність та суперечливість переходу від тоталітаризму до демократії зумовили існування «перехідного типу» особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – двоїстим суперечливим ставленням до перспективи розвитку суспільства. Звідси і феномен існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що ідеологічно не пересікаються. Існують такі типові форми вияву амбівалентного типу особистості, як:

1) конформно-амбівалентний тип особистості. Така особистість некритично сприймає будь-які соціально-політичні альтернативи, а також підтримує політичні рішення, лідерів і організації, які взаємно виключають одна одну. Така свідомість не може зберігатися довго без руйнівних соціальних та психологічних наслідків для особистості й суспільства;

2) нігілістично-амбівалентний тип особистості. Заперечує будь-які альтернативи суспільного розвитку, негативно ставиться до будь-якої організованої політичної сили. Така свідомість чинить опір будь-яким спробам вивести суспільство з кризи перехідного періоду, її стихія - це поглиблення кризи. За умов затяжної кризи цей тип набуває масового поширення. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту;

3) мозаїчно-амбівалентний тип особистості. Такий тип поєднує в собі елементи демократичної свідомості, яка тільки формується, та тоталітарних структур, що поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає в суперечності між демократичним ідеалом та реальними змістом, темпами і масштабами

демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити цей процес, у тому числі й засобами з добре засвоєного тоталітарного арсеналу – нетерпимістю та посиленням боротьби з «ворогами демократії».

Слід зазначити, що все це переплітається із національно-культурними та геополітичними орієнтаціями, що у свою чергу накладає відбиток на типі свідомості. Якщо переважання конформно-амбівалентної свідомості призводить до авторитарної форми правління, а переважання нігілістично-амбівалентної - до бунту та диктатури, то переважання мозаїчної свідомості – до демократичної еволюції, оскільки у такій свідомості поступово руйнуються ідеологічні стереотипи минулого та сприймаються демократичні.

Частина III.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ, ТОТАЛІТАРНОМУ, АВТОРИТАРНОМУ ТА ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВАХ

Об'єктом впливу громадськості є соціальні відносини у суспільстві, в яких результуються бажані зміни. Проблема збалансованості та упорядкованості соціальних відносин, безумовно, є центральним питанням соціології. Соціальні відносини визначаються як особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот і виступають одним із способів вияву, трансформації та реалізації соціальності у суспільстві. Соціальні відносини можуть мати, з одного боку, суспільно-узагальнене підґрунтя, коли вони зумовлюються і реалізуються через статусні функції індивідів, а, з іншого – індивідуально-конкретне, коли вони відбуваються через конкретні взаємини, стосунки, сповнені психологічного й когнітивного змісту та пов'язані із предметами домагань індивідів. Однак істотними особливостями соціальних відносин є те, що вони виникають і відтворюються з приводу розподілу в суспільстві власності, влади, соціальних статусів, діяльності тощо. Характер розподілу важливих соціальних ресурсів визначається типом суспільства (демократичне, тоталітарне, авторитарне чи перехідне).

Демократичне суспільство передбачає оптимальне співвідношення свободи і рівності як основних цінностей. Передбачаються існування правової держави з її монополією на застосування фізичної сили та усталеність права власності. Демократична процедура регулярних і вільних виборів визначає тих, хто на певний і обмежений конституцією час стає владою. Водночас влада держави не поширюється на базові, невідчужувані права людини. Гарантією цього є, з одного боку, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, з іншого – децентралізація в неполітичних царинах суспільства, зокрема в економічній. Панує економічний плюралізм, ґрунтований на принципах ринкових відносин. Важливими інститутами застосування свободи та втілення права у західних суспільствах є свобода слова та суд присяжних. Ці інститути сприяють поінформованості громадян і набуттю реального досвіду громадянської участі у житті суспільства. Ключовим чинником захисту прав людей у демократичному суспільстві є ініціативні громадські організації, які стають посередниками між владою і різними верствами населення, представляючи інтереси останніх. Мережа таких асоціацій формує громадянське суспільство. Соціальною основою демократичного суспільства є домінування середнього класу, який є опорою громадянського суспільства. В економічно розвинених демократіях соціальна структура нагадує дзигу або приплюснутий ромб, де верхні та нижні верстви суспільства малочисельні, натомість середній клас утворює найширший сегмент по центру фігури. Саме домінування горизонтальних соціальних взаємозв'язків забезпечує стійкість демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві громадянська активність слугує «провідником» волі основних соціальних суб'єктів у період між електоральними виборами. Ця активність врівноважує можливі соціальні конфлікти, які виникають внаслідок соціальної диференціації. Зокрема, конвенціональні форми політичної участі забезпечують каналізацію соціальних потреб та інтересів суспільства. У випадку, коли ці потреби й інтереси не знаходять відгуку в політичній системі, їх носії через неконвенціональні форми збільшують свої шанси бути почутими. Отже, основною

функцією громадянської активності у демократичному суспільстві є забезпечення рівноваги між різними соціальними групами.

Тоталітарне суспільство характеризується повним контролем держави над усіма сферами життя, ліквідацією демократичних свобод. Свої витoki тоталітаризм веде з утопічних концепцій, які були націлені на створення всієї системи суспільних відносин за допомоги «директивного принципу», зорієнтованого на певний «зразок» (наприклад, знищення інститутів власності, сім'ї, панування певних рас та національностей тощо). Організація такого суспільства побудована на повному насильницькому підпорядкуванні економічного, соціального, духовного і побутового життя владі панівної еліти на принципах «надзвичайної ситуації». Формами соціальних відносин, що домінують за умов тоталітаризму, є насильство і мілітаризація, організовані через політичну партію на чолі з диктатором. Основною соціальною силою, на яку спирається тоталітаризм, є люмпенізовані верстви (голота), які характеризуються соціальною аморфністю, дезорієнтованістю та ненавистю до решти верств, що відрізняються стабільністю життєвого укладу, іншими етичними принципами та наявністю власності тощо. Основним, базисним типом особистості за умов тоталітаризму є особистість, «розчинена» в суспільстві. Така людина органічно засвоює колективістські ідеології, оскільки ще повністю не вийшла з традиційних суспільних зв'язків. У тоталітарному суспільстві внаслідок пропаганди заохочуються всі форми лояльності стосовно чинного ладу. Практикування тотальної мобілізації у різноманітних формах – ідеологічно забарвлені мітинги, маніфестації, судові процеси. Мобілізація, а не громадянське суспільство, визначає характер перетворень. Джерелом збереження такого суспільства є насильство і терор.

Авторитарне суспільство, на відміну від тоталітарного, характеризується меншим, обмеженим втручанням у позаполітичні сфери життя суспільства. В авторитарному суспільстві основною соціальною силою є бюрократизований апарат, військова та партійна верхівки. У політичній сфері авторитаризм вирізняється низькою підконтрольністю влади народів, формалізацією принципів виборності державних органів і посадовців. Виконавча гілка влади домінує над законодавчою і судовою, контролюючи громадську думку односторонніми каналами інформування через підконтрольні державі ЗМІ. Домінантними формами соціальних відносин в умовах авторитарного суспільства є патерналізм і безініціативність. Соціальна структура авторитарного суспільства побудована на вертикальних взаємозв'язках і нагадує піраміду, коли зверху вузький сегмент владної верхівки (політичної, військової бюрократичної, фінансово-промислової) домінує над рештою громадян. Стабільність таких суспільств ґрунтується на екстенсивних основах економіки та балансі елітних угруповань. Однак коли економіки таких суспільств переходять до етапу інтенсифікації, загострюються протиріччя серед еліт, при цьому настанови населення на патерналізм і безініціативність набувають характеру дестабілізаційних чинників. Базисним типом особистості авторитарного суспільства є відчужена від суспільства особистість з подвійною системою цінностей. Одні відображають її «егоїстичні» інтереси, інші потрібні для пристосування до зовнішніх, ідеологічних вимог. На відміну від тоталітарного суспільства, за умов авторитаризму особистість протистоїть режимові шляхом глибокого внутрішнього відчуження.

Нівелювання представницьких механізмів та ігнорування інтересів різних соціальних верств населення зумовлює низький рівень громадянської свідомості і слабкість горизонтальних зв'язків всередині авторитарного суспільства. Через звуження механізмів представництва інтересів населення вони поступаються клієнтілізмові як формі артикуляції інтересів. Водночас джерелом збереження такого типу суспільства стає масова громадянська пасивність. У такому суспільстві не

виключають опозиційних настроїв, зокрема в таких автономних від держави інститутах, як сім'я чи церква, однак реальні шанси на втілення вони набувають лише за умов послаблення контролю та репресій. Слід зазначити, що такі форми громадянської активності, як членство у громадських організаціях і звернення до установ та організацій, в авторитарному суспільстві існують. Зокрема, у Радянському Союзі серед таких різновидів участі були: звернення до урядових і партійних посадовців; листи до газет та журналів; членство у багатьох типах організацій (студентських товариствах, будинкових чи вуличних спілках, батьківських комітетах у школах, професійних спілок). Участь у демонстраціях та мітингах мала переважно мобілізаційний характер підтримки панівної ідеології. Назвати ці види активності реальною громадянською активністю не можна, оскільки тут відсутні будь-які риси суб'єктності громадян.

Перехідне суспільство балансує між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму. У політичній сфері домінує патронажна політика олігархічних партійних конгломератів. Залежно від дизайну політичних інститутів існує можливість політичної конкурентності цих конгломератів. Економіка перехідного суспільства визначається «гібридністю», коли ринкова конкурентність гальмується монополізацією ринків та засобів виробництва. За умов слабкої легітимності приватної власності відбувається виснаження виробничих та економічних ресурсів.

Стабілізаційним чинником у перехідному суспільстві є феномен подвійної інституціоналізації: існування старих та нових інститутів забезпечує новий соціальний лад, за якого «нові» соціальні актори не прагнуть до радикального переформатування політичної сфери, люстрації, репресій тощо, побоюючись рішучого спротиву, а представники «старих» верств частково зберігають свої звичні соціальні ролі та позиції. Це забезпечує вкрай своєрідну інституціональну повноцінність суспільства. Ця повноцінність ґрунтується на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де діють як старі, так і нові інститути, забезпечуючи своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності. Водночас, у перехідних суспільствах, особливо у новостворених, соціальна диференціація часто проходить не за класовою ознакою (структуризація суспільства за ступенем володіння власністю та засобами виробництва лише формується), а за поділом на титульні і нетитульні етноси нової держави з відповідними етнокультурними запитами.

Подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Внаслідок того, що у перехідному суспільстві існує суспільна довіра лише до інституту сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на «сімейності», яка стає визначальною в економічній, побутовій та інших сферах життя. Наприклад, сформована з історичних причин культура «аморальної сімейності» на Півдні Італії спонукає селян поводитись за такими правилами: 1) у суспільстві «аморальної сімейності» ніхто не піклуватиметься про інтереси групи чи спільноти, якщо не матиме з цього власного зиску; 2) суспільними справами мають опікуватися лише урядовці, бо їм за це платять гроші. Тому зацікавленість приватної особи суспільними проблемами вважається недоречною або навіть ненормальною. Повільне формування середнього класу супроводжується слабкістю громадянських «горизонтальних зв'язків». Внаслідок непослідовності та суперечності шляху до демократії виникає вже згадуваний базисний «перехідний тип» особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним суперечливим ставленням до перспектив розвитку суспільства. Звідси і феномен існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що ідеологічно не перетинаються. Внаслідок цього в українському суспільстві став унеможливився

деструктивний соціальний конфлікт, оскільки населення було не схильне до тривалої підтримки певної ідеології, частково сприймаючи елементи протилежної.

Домінування амбівалентного типу особистості не сприяє поширенню цінностей активізму, оскільки поряд із цими цінностями мирно співіснують цінності патерналізму. До того ж, на думку українського соціолога Віктора Степаненка, відносна тривалість та живучість владної системи й суспільних відносин на тлі дедалі більшого невдоволення може бути пояснена рутинізацією (тобто «узвичаєнням») клієнтелістської соціальної системи та культури побутової корупції, повсякденною адаптацією більшості людей у їхніх стратегіях існування до соціальних правил гри. Ця по-своєму раціональна стратегія виживання до певного часу підтримує та відтворює систему. Це звичайно гальмує впровадження дієвих реформ. Однак, вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов «старі» стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила приваблюють активних соціальних суб'єктів і спонукають розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення у практиках, що реалізують певний інститут, спричиняються до змін цього інституту.

Якщо у стабільних суспільствах соціальна активність поширена у різних сферах суспільного життя, то у пострадянських перехідних суспільствах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, активність громадян переважно зосереджена на громадсько-політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір.

Частина IV.

ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає специфіка соціологічного підходу у вивченні демократії? Назвіть відомі Вам вітчизняні та зарубіжні соціологічні дослідження проблем демократії.
2. Хто міг бути і не бути громадянином у Стародавній Греції. Опишіть основні критерії.
3. В чому сутність концепції учасницької демократії? Назвіть основних мислителів, які пропагували цю концепцію. Які аргументи висувають прихильники партиципаторної (учасницької) моделі демократії?
4. Які передумови громадянської участі називав Жан-Жак Руссо?
5. Чому Жан-Жак Руссо критикував представницьку демократію? Прокоментуйте його аргументи.
6. Що сприяє, на думку Джона Стюарта Мілля, засвоєнню громадянських якостей та громадянській діяльності пересічної людини?
7. Як політична активність, на думку Бенджаміна Барбера, впливає на саму особистість, на її свідомість та інтереси?
8. В чому сутність концепції демократичного «елітизму»? Назвіть основних мислителів, які пропагували цю концепцію. Опишіть їхні аргументи.
9. Чому Едмунд Берк критикував демократичний принцип формування складу законодавчого органу Французької республіки? Завдяки яким соціальним якостям громадян, на думку Е.Берка, можна забезпечити розумне та стійке управління?
10. В чому полягає думка Ханни Арендт щодо небезпеки масового залучення населення в політику?
11. Назвіть основні аргументи Йозефа Шумпетера щодо небезпеки масового залучення населення в політику.
12. Що таке поліархія?
13. У чому Роберт Даль убачає міцність демократії?
14. В чому полягає сутність феномену абсентеїзму?
15. Назвіть основні критерії стабільності демократії, сформульовані Г.Алмондом та С.Вербою, стосовно відчуття людей обов'язковості участі у політичному житті та їхньою реальною участю. Чому зв'язок між низьким рівнем освіти людей та їхньою нетолерантністю не несе загрози демократії?
16. В чому сутність концепції громадянських практик, сформульованої О.Резніком? Поясніть, чому громадянські практики загалом не несуть загрозу демократії?
17. В чому полягає позитивний вплив політичної активності громадян на демократію?
18. В чому полягає негативний вплив політичної активності на демократію? Назвіть приклади подібної ситуації в історії людства.
19. Опишіть основні аспекти культуралістського підходу у вивченні демократії.
20. Що таке політична культура (згідно з Г.Алмондом та С.Вербою)?
21. Опишіть ідеальні типи політичної культури згідно з Г.Алмондом та С.Вербою. Які можна виділити змішані типи політичної культури?
22. З яких компонентів складається громадянська політична культура як змішана політична культура? Яку роль ці компоненти в ній грають?
23. Які аргументи висунули Г.Алмонд та С.Верба на користь позитивного

впливу громадянської політичної культури на стабільність демократії?

24. Опишіть типологію та показники розвитку політичної культури, яку запропонував Є.Головаха. До якої за типологією Г.Алмонда та С.Верби можна віднести політичну культуру українського суспільства? Які ще існують виміри політичної культури України і в чому їхня сутність?

25. Проаналізуйте динаміку громадської думки населення України щодо питання про найбільш бажаний тип державного устрою України. Які зміни відбулися у підтримці українцями демократії та орієнтації на авторитаризм?

26. Які нові емпіричні знахідки та методологічні нововведення дозволили Р.Інглехарту підтвердити пояснення демократизації в модернізаційній парадигмі?

27. Назвіть компоненти соціального капіталу. Як соціальний капітал пов'язаний з процесом демократизації?

28. Сформулюйте основні аспекти економічного підходу щодо здійснення демократії.

29. Який зв'язок між соціо-економічним розвитком та демократією виявив С.Ліпсет в статті «Соціальні умови демократії?»

30. Назвіть конкретні економічні умови незворотності демократичного розвитку суспільства.

31. Назвіть країни, де економічне зростання не призвело до більшої демократизації. Чому так сталося? Відповідь обґрунтуйте соціологічно.

32. Як економічна криза впливає на демократичні процеси? Назвіть приклади позитивного та негативного впливу економічних негараздів населення на демократизацію влади.

33. Як фінансово-економічна криза 2009 року вплинула на підтримку демократії та авторитаризму в українському суспільстві?

34. Який опосередкований вплив можуть мати економічні чинники на розвиток громадянських навичок та здібностей населення?

35. Перелічіть основні інституції, які необхідні для наявності у суспільстві демократичного устрою.

36. В чому сутність інституціонального підходу щодо вивчення демократії. В чому його переваги та слабкості?

37. В чому сутність особистісно-типологічного підходу щодо вивчення процесів демократизації?

38. Опишіть амбівалентний типу особистості в перехідному суспільстві та його форми – конформно-амбівалентний тип особистості, нігілістично-амбівалентний тип особистості та мозаїчно-амбівалентний тип особистості.

39. Які складові – норми і цінності, економічні чинники, інституції чи домінуючий тип особистості – розвинулися у детермінанти демократичного процесу в Україні більш успішно, які – менш? Які соціологічні показники це підтверджують?

40. Назвіть основні риси демократичного суспільства. Які країни можна віднести до демократичних суспільств? Чому?

41. Яка верства населення є соціальною основою демократичного суспільства? Опишіть стан та перспективи цієї верстви в українському суспільстві.

42. Домінування яких соціальних взаємозв'язків забезпечує стійкість демократичного суспільства?

43. В чому сутність тоталітаризму та тоталітарного суспільства? Назвіть механізми та джерела збереження такого суспільства.

44. На які соціальні верстви спирається тоталітаризм?

45. Охарактеризуйте сутність авторитарного суспільства та його відмінність від демократичного та тоталітарного.

46. Назвіть домінантні форми соціальних відносин в умовах авторитарного суспільства. Які форми соціальної активності можливі в авторитарному суспільстві?
47. На які соціальні верстви спирається авторитарне суспільство?
48. В чому сутність перехідного суспільства? Назвіть основні риси перехідного суспільства. Чим воно відрізняється від демократичного та авторитарного суспільств.
49. Що є основним стабілізаційним чинником функціонування перехідного суспільства?
50. Що є соціальною основою (який базовий тип особистості) перехідного суспільства?
51. За яких умов перехідне суспільство може стати демократичним? Хто може бути соціальним суб'єктом таких зрушень? Відповідь аргументуйте.

Список джерел і літератури

1. *Almond G.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – London : Sage Publishing, 1989. – 392 p.
2. *Burke E.* Reflections on the Revolution in France (Oxford World's Classics) / Burke E. ; L.G.Mitchell (ed.) – Oxford : Oxford UP, 1999. – 326 p.
3. *Lipset M.* Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy / M. Lipset // American Political Science Review – 1959. – Vol. 53. – P. 69-105.
4. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; [пер. з англ.]. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
5. *Арістотель.* Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
6. *Барбер Б.* Сильна демократія: політика учасницького типу / Б. Барбер // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 254–262.
7. *Бекешкіна І.* Демократія у соціологічному вимірі / І. Бекешкіна // Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 339–362.
8. *Бекешкіна І.* Іспит для демократії / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 348–357.
9. *Верба С.* Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / С. Верба // Демократія : Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–982.
10. *Головаха Е.И.* Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. – К. : Наук. думка, 1992. – 128 с.
11. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 3–24.
12. *Головаха Є.І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу / Є.І Головаха. – К. : Стилос, 1997. – 156 с.
13. *Давыдов Ю.Н.* Тоталитаризм // Современная западная социология : словарь / Ю.Н. Давыдов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 351–352.
14. *Даль Р.А.* Демократія та її критики / Р.А. Даль; [пер. з англ. М. та О. Лупішко]. – Х. : Вид. група «РА – Каравела», 2002. – 440 с.
15. *Даль Р.А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р.А. Даль; [пер. з англ. О.Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.
16. *Дробинина Е.* Россия-2012: борьба за класс, которому есть что терять / Е. Дробинина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/business/2012/02/120213_middle_class_elex_protests.shtml.
17. *Заславская Т.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2000. – № 6 (50). – С. 14–19.
18. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
19. *Клюєнко Е.* Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / Е. Ключенко // Соціологія: теорія,

методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.

20. *Міллер Дж.С.* Представницьке врядування / Дж.С. Міллер // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 417–431.

21. *Патнам Р.* Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам та ін. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

22. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с.

23. *Руссо Ж.-Ж.* Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо; пер. з франц. О.І. Хоми. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.

24. *Степаненко В.* Революція як констеляція: національні особливості громадянської активності / В. Степаненко // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 4–21.

25. *Тарасенко В.І.* Соціальні відносини і відношення / В.І. Тарасенко // Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.] ; за заг. ред. В.І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – С. 502–504.

26. *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.А. Шумпетер; пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

27. *Щербак М.* Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / М. Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.153–160.

28. *Almond G.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – London : Sage Publishing, 1989. – 392 p.

29. *Burke E.* Reflections on the Revolution in France (Oxford World's Classics) / E. Burke; L.G.Mitchell (ed.) – Oxford : Oxford UP, 1999. – 326 p.

30. *Lipset M.* Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy / M. Lipset // American Political Science Review – 1959. – Vol. 53. – P. 69–105.